

Voor mijn zus, Maria Snoek, bondgenote.

F.-L. MARQUARDT,

Commentaar bij zijn opvattingen over

AUSCHWITZ, ISRAËL EN DE PALESTIJNEN.

(Concept)

Johan M. Snoek,
's-Gravenwetering 130,
3062 SJ Rotterdam.
Tel. 010-4528432.

Inleiding.....	1
Levensloop.....	2
Kerk en christenen: misère.....	2
Grandeur.....	3
The Grey Book.....	4
In het land.....	6
In de kibboets.....	7
De zesdaagse oorlog.....	8
Broumana.....	8
Damascus.....	9
Cartigny.....	9
De stem van de Profeten.....	10
Morris.....	11
Buber en de kibboets.....	13
Buber en Levinas.....	14
Luisteren in plaats van spreken.....	14
Van Jericho naar Deir Yassin?.....	15
Geen vrede maar het zwaard.....	15
Ervaring van een elfjarige.....	16

Gotspe	17
Ideologie.....	18
Kleys Kroon.....	18
Verbittering.....	19
Angst.....	20
Mogelijke ontwikkelingen.....	20
De Gong.....	21
Bekering.....	22
Wat kunnen we doen?.....	22
1. Bewustwording.....	22
Bewustwording inzake kernwapenen.....	23
2. Een gift geven voor het goede doel.....	24
3. De politiek.....	25
4. Het gebed.....	25

Inleiding.

De Duitse theoloog Friedrich- Wilhelm Marquardt (1928-2002) publiceerde over de ontdekking van het Jodendom in de theologie van Karl Barth en over Barths verhouding tot het socialisme. Marquardts hoofdwerk is een 7-delige dogmatiek waarvan het centrale thema is: een christelijke theologie na Auschwitz. Onlangs werd in het Nederlands een bundel met artikelen van zijn hand gepubliceerd, *Bij de slip van zijn kleet*.¹ Ook verscheen een bundel artikelen van Nederlandse theologen, *Marquardt lezen*²; zij laten zien wat het werk van Marquardt hun gedaan heeft en wat zij ermee kunnen doen".

¹ Friedrich-Wilhelm Marquardt, *Bij de slip van zijn kleet... – Een christelijke theologie na Auschwitz*. (af te korten als "Slip"). Kampen, 2003.

² Derk Stegeman, Inge Kooistra, Dick Boer (red.), *Marquardt lezen -Nederlandse theologen over het werk van Friedrich-Wilhelm Marquardt*. Baarn, 2003.

Een aantal leeskringen houdt zich met het gedachtegoed van Marquardt bezig, o.a. te Rotterdam en te Utrecht. Dick Boer hield een lezing: **ONOPGEEFBARE VERBONDENHEID** *De oecumenische strekking van Marquardt's 'Israël theologie'* en werd krachtig bestreden door Anton Wessels. Beide toespraken werden gepubliceerd in Michsjol.³

Eens hebben Marquardt en ik elkaar ontmoet en wel op een conferentie van de Wereldraad van Kerken die september 1973 gehouden werd te Broumana, een dorpje dicht bij Beiroet, Libanon. Indien Marquardt nog leefde en bij me in de buurt woonde, zou ik graag een lang gesprek met hem voeren. Om te beginnen zou ik als leerling aan zijn voeten gaan zitten en hem vertellen dat ik onder de indruk ben van zijn denkkraft en scherpzinnigheid en dat ik me in theologisch opzicht bij hem vergeleken beschouw als een dwerg, Maar "het gaat niet om het geluk van ideeën, maar om de redding van mensen", zou ik hemzelf citeren.⁴

We zouden het dan kunnen hebben over een belangrijk punt waarover hij en ik het van harte eens zijn: de onopgeefbare verbondenheid met het Joodse volk, het volk Israël.

Levensloop.

Marquardt legt vaak zijn theologie en momenten van omkeer uit aan de hand van zijn levensloop, ervaringen en ontmoetingen. In dit opzicht volg ik hem. Ik zit nu niet meer aan zijn voeten maar naast hem.

---

³ Stephan van Erp, Derk N. Stegeman (red.), *Onopgeefbare Verbondenheid -uitdagingen van F.- W. Marquardts theologisch gesprek met Israël*, Michsjol (3e herz. druk), Amsterdam, maart 2003. Dit themanummer is te bestellen door 9 euro over te maken naar postbankrekening 68.99.670 tnv. Michsjol, Amsterdam o.v.v. "Onopgeefbare verbondenheid".

⁴ Slip, 243.

Marquardt is geboren als Duitser, in 1928. Hij was vijf toen Hitler aan de macht kwam en groeide dus op onder de propaganda van Goebbels. Hij was 11, een knaap nog, toen in 1939 de oorlog uitbrak. Hij was lid van de Hitlerjugend en heeft nog als Duits soldaat gediend. Zijn ouders waren volgelingen van Hitler. Hij citeert Jeremia 31:29: "In die dagen zal men niet meer zeggen: De vaders hebben onrijpe druiven gegeten en de tanden der kinderen zijn sleet geworden. Maar ieder zal om zijn eigen ongerechtigheid sterven; ieder die onrijpe druiven eet, diens tanden zullen sleet worden (zie ook Ezechiël 18:1-4) Ik vraag me af of de tekst hem al dan niet van zijn schuldgevoelens heeft afgeholpen.⁵

Mijn geboortjaar is 1920; ik ben dus acht jaar ouder. Mijn voorrecht was het geboren te zijn in een gezin - moeder, zus en broer - en een grote familie (moeder had vier zusters en zes broers) waarvan bijna alle leden voorzover toen volwassen wel iets en sommigen veel ondernomen hebben tegen de Duitsers. Als lid van dit gezin en deze familie kon je het niet maken partij te kiezen vóór de Duitsers. Was ik evenwel in een ander gezin en in Duitsland geboren, dan is het maar de vraag hoe mijn levensloop gegaan zou zijn. Er is een mooie Joodse spreuk, toegeschreven aan Hillel: "Veroordeel je naaste niet, eer je in zijn situatie komt".⁶

Kerk en christenen: misère.

Vervolgens zou ik het met Marquardt willen hebben over de houding van de kerk ten tijde van de tweede wereldoorlog. Volgens hem - als vertolkt door zijn leerlingen - is daar niets goeds over te zeggen: "Christenen hebben zich tegen Auschwitz niet verzet en door christelijk handelen (het ethische) is de

---

⁵ Slip, 144. Tenzij anders vermeld gebruik ik de vertaling **NBG**.

⁶ Spreuken der Vaderen, 11, 5. Tephillath Zion, *Praybook for the whole Year; Hebrew and English*. p. 280.

christelijke boodschap (het theologische) op de helling komen te staan".⁷ Dick Boer meent: "Ook de christelijke theologie is de vraag geworden - en dat niet alleen omdat misschien in Auschwitz God, maar vooral omdat zeker de kerk het heeft laten afweten."⁸ Bij mij leidden ervaringen uit die tijd en later onderzoek tot het inzicht: er was - in de houding van de kerken - misère maar er was ook grandeur; er was grandeur, maar er was ook misère. Je mag het één niet wegstrepen tegen het ander.

Om met de misère te beginnen: in de loop der eeuwen hebben concilies en kerkvaders (dat zijn ook onze vaders) zich schuldig gemaakt aan antisemitisme. Er is een "catechese der verguizing" geweest. We gaan daar hier niet verder op in. Het gaat me nu om de houding van de kerken tijdens de tweede wereldoorlog.

Tijdens de Duitse bezetting kreeg ons gezin eens huisbezoek. Mijn broer en ik vroegen de twee ouderlingen hoe we ons jegens de bezetter dienden te gedragen. Ouderling NN zei: "We moeten bukken onder Gods slaande hand". Dat is toen een stormachtig huisbezoek geworden.

Later heb ik eens een andere ouderling geprobeerd te bewegen een Joods kind in huis te nemen. Hij zei: "Nee, ik ben bang". Ik wees hem erop dat, naar zijn geloofsovertuiging, hij eens voor de rechterstoel van God verantwoording zou moeten afleggen van wat hij nagelaten had; ook van het geen onderdak verschaffen aan een Joods kind. Nog zie ik zijn gezicht: hij zweette ervan. Maar het antwoord was: ".Je hebt gelijk, toch durf ik niet".

---

⁷ Slip, 14.

⁸ Dick Boer in Michsjol, 39.

Grandeur.

We kregen in Renkum-Heelsum een nieuwe predikant, ds. B.D. Smeenk. Hij preekte en bad de sterren van de hemel. Mijn broer Wim zat gevangen en zou maandag door een Duitse rechter gevonnist worden. De zondag ervoor bad ds. Smeenk in de kerkdienst voor hem met naam en toenaam. Op de voorbede volgde de dankzegging: "Heer, we danken U dat er mensen bereid zijn hun leven te wagen ter wille van hun naaste". Ik was er ondersteboven van.

Onze predikant beperkte zich niet tot prediking en gebed. Hij wist tientallen Joodse onderduikers aan onderdak te helpen. Het is een wonder dat hij nooit gepakt is. 32 hervormde en gereformeerde predikanten hebben hun verzet (vaak hulp aan joden) met de dood bekocht. Voor RK priesters in Nederland is het aantal 40.

De grootste Nederlandse verzetsorganisatie, LO/LKP, werd opgericht door een dominee, F. Slomp (alias: Frits de Zwerver), samen met een bestuurslid van de bond van gereformeerde vrouwen, H .Th. Kuipers- Rietberg (alias: tante Riek). De meesten (niet allen) van de ongeveer 15.000 medewerkers van de LO/LKP waren kerklid. 1100 LO-ers en 500 KP-ers kwamen om. Ds. Slomp overleefde de oorlog, tante Riek kwam om. Het gedenkboek van de LO/LKP heet Het Grote Gebod, ⁹een verwijzing naar Matth. 22:37-39.

Op een zondagmorgen (23.3.1941) werd in onze gereformeerde kerk te Renkum/Heelsum een herderlijk schrijven van de synode voorgelezen. Nu vind ik het stuk wijdlopig, toen luisterde de gemeente ademloos. Het was kort na de februari staking waarbij doden waren gevallen. De synode kwam op voor de Joden. Een citaat:

---

⁹ Het grote gebod - Gedenkboek van het verzet in LO en LKP. Kampen/Bilthoven, 1951 (twee delen).

De zorgen, die in de laatste maanden velen onzer volksgenoten vervulden, zijn ook aan U niet voorbijgegaan. Dat kan ook niet, waar juist de gemeente van Christus vanuit het Evangelie in de historie van het Joodse volk de Christus zag geboren worden en reeds op die grond nimmer de vraag naar een bepaald ras kan laten worden tot een begrenzing van onze liefde tot de naaste en van de barmhartigheid, die we schuldig zijn.¹⁰

Het stuk werd in alle 800 gereformeerde kerken in Nederland van de preekstoel voorgelezen. Diverse publieke kerkelijke protesten zouden volgen.

The Grey Book.

Jaren later - ik was intussen predikant geworden en in dienst van de Schotse kerk in Tiberias - zei de voorzitter van de Knesset: 'Toen ons volk vervolgd werd, was er van de kant van de kerken een oorverdovende stilte. Ik herinnerde me die zondagmorgen in Renkum/Heesum en besloot een en ander te gaan uitzoeken. Yad Vashem heeft een uitstekend archief en ik kreeg veel hulp van specialisten afkomstig uit diverse landen. Het hoofd van de bibliotheek, Ora Alkalay, kwam uit Bulgarije. Zonder haar hulp had ik het hoofdstuk over de Kerk in Bulgarije niet kunnen schrijven.

Na zes jaar research kwam ik tot de publicatie van *The Grey Book*.¹¹ De naam geeft het al aan: ik wilde zeker geen witboek

---

¹⁰ Voor de volledige tekst van het gedeelte over de Joden, en over hoe de herderlijke brief tot stand kwam, zie: ds. J.M. Snoek, *De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945*.

Kampen, 1990. p. 57-61.

¹¹ Johan M. Snoek, *The Grey Book - A Coliection of Protests against Anti-Semitism and the Persecution of Jews issued by Non-Roman Catholic Churches and Church Leaders during Hitler's Rule*. Van Gorcum/Assen, 1969.

schrijven maar ik bestrijd de bewering dat het wat de Kerken betreft alleen maar inktzwart falen was.¹² Het boek is antiquarisch nog verkrijgbaar. Ook kan men het tot mijn genoegen nu raadplegen via Internet: www.gutenberg.org/etext/14764.

The Grey Book bevat protesten van protestantse kerken in de VS, Engeland en Zwitserland; in de bezette gebieden: de Scandinavische landen, Frankrijk, Nederland; en van de oosters-orthodoxe kerken in Bulgarije, Griekenland, Bulgarije en Roemenië. Zelfs uit Duitsland is nog iets goeds te melden.¹³ Omstreeks diezelfde tijd kwam de ***Encyclopaedia Judaica*** uit, Deel 8 behandelt The Holocaust; daarin is het artikel over ***Protestant and Greek Orthodox Churches*** (p. 914-916) van mijn hand.

In Nederland heeft de Katholieke kerk wat betreft de publieke protesten, het nog beter gedaan dan Hervormd/Gereformeerd. Dat ontdekte ik toen ik na mijn emeritaat de tijd kreeg om voor Nederland een en ander grondig na te gaan; zie mijn ***De Nederlandse kerken en de Joden 1940-1945***¹⁴. Zo besloot de Hervormde synode, onder chantage van de bezetter, het

---

¹² L. de Jong geeft in zijn *Het Koninkrijk der Nederlanden in de tweede Wereldoorlog* (Populaire editie; Den Haag, 1969-1988), V, 645 .v., een mijns inziens evenwichtige beschouwing over de Nederlandse kerken.

¹³ Zie *The Grey book*, p. 36-41 en 106-115. Hier noem ik alleen het "Woord tot de gemeenten", gestuurd door de voorlopige Raad van de *Bekennende Kirche* in Pruisen: "...Wie bloed, ras en nationaliteit als schepper en bron van autoriteit stelt in de plaats van God, ondermijnt de staat." Nadat deze verklaring was voorgelezen in de kerkdiensten, werden 500 predikanten gevangen genomen.

¹⁴ Zie Noot 10.

telegram tegen de deportaties (juli, 1943) niet in de diensten te laten voorlezen.

Aartsbisschop de Song zwichtte niet, het protest werd in alle rooms-katholieke kerken voorgelezen. Daarop werden alle 213 rooms katholieke Joden gearresteerd; de volgende dag werden 44 hunner vrijgelaten: ze waren "gemengd gehuwd". De overigen gingen naar Westerbork en 92 hunner werden nog in augustus naar Auschwitz gebracht en aldaar vermoord.

Onderduik in een kibboets?

Toen ik aan de documentatie voor *The Grey Book* werkte, werd ik eens uitgenodigd een lezing over het onderwerp te houden in een kibboets. Het leek alsof niet echt doordrong wat ik zei; er werd gezegd: "het stelde allemaal niks voor wat er door christenen gezegd of gedaan werd. Het werd een hele discussie. Toen heb ik mijn gehoor gevraagd zich in te denken dat het land Israël bezet zou zijn door een vreemde mogendheid, (de Turken, of de Chinezen), die een groot deel van de Joodse bevolking zou wegvoeren voor het verrichten van dwangarbeid; dat het voedsel op de bon zou zijn, enz. maar dat het eigen leven geen gevaar liep zolang men zich maar schikte naar de voorschriften van de vijand. Dat een christelijke minderheid evenwel gedeporteerd en vernietigd werd; dat christenen die onderdoken geen distributiekaart ontvingen, dat hun identiteitskaart gestempeld was met een grote C en dat ze een geel kruis op hun kleding moesten dragen om hen te isoleren van de niet-christenen.

Daarop vroeg ik: "Zoudt ú in zo'n situatie bereid zijn een strenge straf te riskeren om mijn vrouw, een van mijn kinderen of mijzelf te verbergen - ook al zien we er erg 'arisch' uit en ofschoon u beseft dat u gevaar loopt als christenhelper verraden te worden, en het nog grotere risico om gepakt te worden doordat velen hun mond niet kunnen houden?. Zou de opperrabbin bereid zijn publiekelijk te protesteren tegen de

anti-christelijke maatregelen, en opdracht geven om dat protest in alle synagoge diensten voor te lezen? Wilt u daar vanavond voordat u in bed stapt nog eens over nadenken?" Het werd doodstil.

Opnieuw geldt de al eerder genoemde joodse spreuk: "Veroordeel je naaste niet, eer Je in zijn situatie komt". Het kan niet de bedoeling zijn dat men nooit mag oordelen en eventueel veroordelen. Maar wel zal men moeten proberen zich in de situatie van toen in te leven, opdat het oordeel billijk zij.

Eens zei Abel Herzberg tegen me: "Ik verwijt het niemand als hij geen joden verborgen heeft, want ik weet niet of ik het zelf gedurfd zou hebben." Later las ik zijn biografie geschreven door Arie Kuiper¹⁵; inderdaad, Herzberg was geen held, wel een wijze en bovendien zo moedig dat hijzelf de realiteit van zijn gebrek aan moed tot zijn bewustzijn durfde te laten doordringen.

Daarentegen lijken sommige scribenten over de tweede wereldoorlog te schrijven vanuit de eigen rustige en veilige studeerkamer, zonder iets te beseffen van de angst en de pijn van toen; zonder zelfs maar te proberen zich in de situatie van toen te verplaatsen. Dan wordt vanuit de gemakkelijke toeschouwerhouding het christelijke verzet tegen "Auschwitz" genegeerd, gebagatelliseerd of zelfs ontkend.

Tot in Duitsland toe zijn er christenen geweest die Joden hebben verborgen. Heinz Leuner doet ervan verslag in *Starker als die Angst*.¹⁶ Aan broeder Marquardt zou ik willen vragen: "Zou jij dat ook gedurfd en gedaan hebben, als je wat ouder was geweest, getrouwd met bijv. twee kinderen?"

---

¹⁵ Arie Kuiper, *Een wijze ging voorbij - Het leven van Abel .T., Herzberg*. Amsterdam, 1997.

¹⁶ Heinz Leuner, *Stärker als die Angst*. Berlin, 1968.

Hulp aan Joden werd bijna altijd verleend door een gezin, dat men ook als gezin grote risico's liep). Die vraag stel ik ook aan de lezer.

De vooronderstelling ("omdat zeker de kerk het heeft laten afweten") klopt niet met de feiten. Wat nu? Jammer voor de feiten dan? De marxist Ger Harmsen zei: "Liever nog feiten zonder dialectiek dan dialectiek zonder feiten".¹⁷ Naar analogie daarvan zeg ik: beter feiten zonder theologie dan een theologie die met de feiten in strijd is. Daarom kunnen Marquardt en zijn leerlingen als een van de uitgangspunten voor hun Israël theologie mijns inziens beter niet "het falen van kerk en christenen tijdens de tweede wereldoorlog kiezen.

Wel ben ik het van harte met Marquardt eens dat Israël "van besproken object tot subject van eigen spreken wordt, zelf het woord mag nemen en uit mag praten. De onopgeefbare verbondenheid belijden en degene met wie je verbonden bent niet volop erkennen als partner, die zelf iets te zeggen heeft, is een tegenspraak in zichzelf". Dat lijkt me wel een uitstekend uitgangspunt. Het komt nog uitvoeriger aan de orde (zie hierna, op p. 13).

In het land.

Een "oerervaring" was voor Marquardt een reis naar Israël in 1959; hij begeleidde als studentenpredikant de eerste groep Duitse studenten die het land in mocht. Hij kwam slechts voor een paar weken; het moet voor hem een handicap zijn geweest dat hij de taal niet sprak.

Mijn vrouw en ik arriveerden een jaar eerder (april 1958), met onze twee kinderen; nog drie zouden in Israël geboren worden. Ze groeiden er op, gingen naar een Joodse school en waren

---

¹⁷ Ger Harmsen, *Herfsttijloos - een levensverhaal*. Nijmegen, 1993.p. 547.

tweetalig. Ik ging zomer 1958 drie maanden naar een Ulpan om Ivriet te leren.

In tegenstelling tot de Duitsers waren de Nederlanders zeer populair: de februari-staking was algemeen bekend. Een Amerikaanse jood bood zelfs aan een heel bos te planten ter ere van "het heldhaftige Nederlandse volk". Het was in de tijd dat ik vaak op Yad Vashem kwam en men vroeg mijn advies. Dat was negatief. Het bos is er niet gekomen.

Hadden Marquardt en ik elkaar in die jaren ontmoet dan waren we het in alles eens geweest, denk ik. Ook nu nog applaudiseer ik bij diverse uitspraken. 'k Noem er een paar uit het hoofdstuk *De Joden en hun land*¹⁸

Allereerst een citaat van Achad Haam, een joodse denker die grote invloed op Martin Buber had: "Wie uitziert naar de vernieuwing van de Joodse mens zal de weg daar naartoe niet beginnen met een moratorium van de gerechtigheid. Deed hij dat dan was dat niet alleen een zedelijke maar ook een politieke fout. Want hij zou zijn doel niet bereiken".¹⁹ Naar mijn smaak woorden om in te lijsten en aan de muur te hangen.

"De onverdiende genade die ons in het land gebracht heeft, dient zich in onze houding te weerspiegelen. (...) De ruimte van het land zelf moet zich dus weerspiegelen in de ruimte van onze sociale gerechtigheid"²⁰ Idem dito!

"Israël zal ('gij zult') zich in het land niet gedragen als een eigenmachtige landheer, niet hem maar God behoort het land toe" (volgt nog een mooie zin over de sociale praxis ten aanzien van alle "vreemdelingen en bijwoners".²¹ Opnieuw mompel ik: Amen amen!

---

¹⁸ Slip, p. 23-110.

¹⁹ Ibid., 37.

²⁰ Ibid., 44.

²¹ Ibid., 51.

Op p. 77 schrijft Marquardt: "waarmee wij absoluut niet willen pleiten voor het ontwikkelen van een theologische Israël-ideologie, die alleen maar christelijke schuldcomplexen of westelijk- imperialistische belangen moet versluieren . ~ Een mooie uitspraak! Ik ben het er van harte mee eens.

Marquardt geeft dan een opvatting over het land weer van Buber, die ernaar streefde, "naast de juridisch ongrijpbare 'oerverbondenheid met het land' andere rechtsnormen te stellen. Hij noemde in dit verband: het 'recht van de productiviteit I, oftewel het 'recht van de kolonisor', dat berust op dat, 'wat wij van dit land dat duizenden jaren braak lag (sic! , **JMS**) zover het ons toegankelijk was, in een paar decennia van werken, hebben gemaakt". Als het principe van deze rechtsgrond bedacht hij de bekende formule: rechten komen voort uit realiteiten en realiteiten niet uit rechten".²²

Lang heb ook ik dergelijke redeneringen voor zoete koek opgegeten. Nu schaam ik me daarvoor. Dat het land duizenden jaren braak lag is een fabel. Wat het "recht van de kolonisor" betreft zou men een kenner van het internationaal recht dienen te raadplegen; ik ben dat niet.

In de kibboets.

In die tijd zouden Marquardt en ik het eens zijn geweest in onze bewondering van de kibboets. Hij heeft er met zijn studenten een tijdje gewerkt. Het volgende citaat zal wel op de bewoners van kibboets Jiphtach slaan: 'Van weer anderen bewondert hij de musculatuur van hun lichamen: '(...) zij allen waren bruine, sterke, beklemmend 'heldische' gestalten. (...) Het is alsof Marquardt zeggen wil: Ze (...) kunnen nog beter de rol van Siegfried spelen dan wij".²³

²² Ibid., 71-72.

²³ Marquardt lezen, p. 188

Tijdens onze elf jaar in Israël (1958-1969) waren onze meeste vrienden kibboetsniks. Ook ik heb in een kibboets gewerkt. In 1962 was het voor het eerst dat een kibboets me uitnodigde, een lezing te komen houden op vrijdagavond, *erev sjabbat*; dan is er vaak een culturele bijeenkomst. Die eerste keer koos ik als onderwerp: *Nieuwe ontwikkelingen in het christendom t.a.v. het Joodse volk*: het opzij zetten van de vervangingstheorie - de opvatting als zou de kerk in de plaats van het joodse volk zijn gekomen als volk van God.

Toen er één schaap over de dam was volgden er meer. In het geheel heb ik een kleine tachtig keer een lezing in een kibboets gehouden. Ik zie daar met voldoening op terug. Wel schaam ik me over het volgende.

Diverse kibboetsim waren gebouwd op de ruïnes van een Arabisch dorp en die ruïnes waren veelal nog zichtbaar aanwezig. Eens heb ik een lezing gehouden in kibboets Bar'Am die gesticht was op de plek en landerijen van twee Arabische dorpen, Ikrieth en **Bir'am**. Dat was denk ik in 1963, dus vijftien jaar nadat de bevolking het bevel kreeg te vertrekken, met de schriftelijke belofte dat ze na een paar dagen terug zouden mogen. Tot op de dag van vandaag mogen ze niet terug. Het dorp werd in 1951 opgeblazen; alleen het kerkje staat er nog. Wist ik dat toen? Ik vraag het me af. Eens vroeg ik een Duitse dominee, Helmut Weber: "Wisten jullie van de sjoa?"

Zijn antwoord was: "We wisten het niet, en dat is onze schuld, want we hadden het moeten weten en we hadden het kunnen weten.'

Zo was het ook bij mij wat betreft de Palestijnen. Iedereen vond het prachtig dat ik die lezingen hield. Over de ruim 700.000 in 1948 gevluchte dan wel verdreven Palestijnen dacht ik niet na; ik slikte alle smoezen die van Israëlische kant verkondigd werden. Ik verdrong wat er gebeurd was.

Paulus noemt dat: "de waarheid in ongerechtigheid ten onder houden" (Rom. 1 :18). Pas vanaf juni 1967 begon langzaam tot

me door te dringen wat ik al eerder had kunnen weten maar niet had toegelaten tot het bewustzijn.

Nog weer jaren later (in 1987) werden de gebeurtenissen van 1948 met wetenschappelijke precisie beschreven door de Israëlische historicus Benny Morris in zijn proefschrift *The birth of the Palestinian refugee problem, 1947/1949* ²⁴ later hierover meer. Dat boek heb ik besproken in dagblad Trouw.

De zesdaagse oorlog.

We kregen de zesdaagse oorlog over ons heen maar uiteraard wisten we van te voren niet dat die maar zes dagen zou duren. Integendeel, de bedreiging voor Israël leek uiterst reëel, zodat sommige joodse ouders hun kinderen op vakantie stuurden naar hun grootouders in Europa of de VS. Ook mijn moeder vroeg ons, haar kleinkinderen te sturen. We hebben dat, in overleg met de oudste twee, niet gedaan. De overwinning van Israël hebben we beleefd met grote opluchting en diepe dankbaarheid.

Er was een Palestijnse dominee, Rafiq Farah, die nogal eens in ons Schotse Hospitium kwam logeren. Eens heb ik hem uitvoerig uitgelegd wat Paulus zegt in Romeinen 9-11 over de onopgeefbare verbondenheid met het volk Israël. Daar heb ik geen spijt van; wel, dat ik toen niet naar zijn verhaal geluisterd heb. Hij was predikant in Haifa, maar werd overgeplaatst naar Ramallah, op de Westelijke Jordaanoever, voor ons dus onbereikbaar. Na de zesdaagse oorlog gingen we op vakantie in Jeruzalem en nu was Ramallah bereikbaar: we bezochten hem. Dit keer luisterde ik naar wat hij en zijn vrouw te vertellen hadden. Ze zeiden: "Opnieuw zijn tienduizenden - na de honderdduizenden in 1948 - verjaagd van huis en grond; zesdaagse oorlog!" De oorlog zal voortduren totdat dit onrecht is hersteld". We wilden de ontmoeting besluiten met gebed. Dat

---

²⁴ Trouw 9.8.1988

werd het Onze Vader; zij in het Arabisch, mijn vrouw en ik in het Nederlands.

Broumana.

In 1969 werd ik benoemd tot secretaris van het *Committee on the Churdi and the Jewish People (CCJP)* en staflid van de Wereldraad van Kerken te Geneve. Daarheen gingen we, zomer 1970.

Er bestond - en bestaat - onder christenen geen eenstemmigheid wat betreft de problemen in het Midden-Oosten, ofschoon allen dezelfde bijbel lezen. In overleg met Lukas Vischer (*Faith and Order*) en dankbaar gebruik makend van zijn hulp zette ik een studieprogramma op: *De Bijbel en het Midden-Oosten*. Een consultatie werd gepland voor 1974. Als voorbereiding daarop hadden we allereerst een conferentie van één dag om een lijst met theologische vragen op te stellen. Dat is geweest in 1971. We hadden o.a. prof. H. Berkhof uitgenodigd en metropoliet George Khodr uit Libanon.

In Libanon bleken de kerken, ter voorbereiding van de consultatie, graag van gedachten te willen wisselen met een groepje theologen uit het Westen. Dat is geweest in september 1973 ²⁵ Een achttal theologen uit Europa nam deel, onder hen mevrouw Ellen Flesseman-van-Leer uit Nederland, Markus Barth (Zwitserland) en Friedrich-Wilhelm Marquardt (Duitsland). Allereerst hadden we in Beiroet een ontmoeting met de docenten van de *Near East School of Theology (N.E.S.T.)* waaronder Anton Wessels. Het ging er pittig aan toe.

Nog feller waren de discussies met metropoliet Khodr en andere Arabisch-christelijke theologen, in Broumana, een

---

²⁵ Het verhaal over de conferentie te Broumana en de consultatie te Cartigny uitvoeriger in: Johan M. Snoek, *Soms moet een mens kleur bekennen*. Kampen, 1992 (hierna af te korten als "kleur"), 216-218, 222-223, 228-230.

dorpje dichtbij Beiroet. Marquardt was op de conferentie een onopvallende figuur; ik meen me te herinneren dat hij zich slechts met moeite kon uitdrukken in het Engels. De professoren uit Europa waren duidelijk de sterksten in de discussie. Toch was ikzelf er allerminst van overtuigd dat zij gelijk hadden; de manieren van redeneren en van theologiseren waren totaal verschillend van elkaar.

Er was gelegenheid om op een vrije middag Yasser Arafat te ontmoeten.

Ook hebben we een bezoek gebracht aan een Palestijns vluchtelingenkamp. We liepen door het kamp en voerden gesprekken met een paar gezinnen. Al lopend moesten we telkens over open riolen stappen. Ik gaf Ellen een arm.

Allebei waren we onder de indruk van de uitzichtloze ellende. Ze zei tegen me: "Ik denk dat ik mbt. theologie moet veranderen."²⁶ Wat de debatten bij haar niet hadden teweeggebracht dat deed het bezoek aan dit kamp. Maar bij Marquardt heeft het kennelijk niet zo gewerkt. Hij had trouwens al in 1959 een Palestijns vluchtelingenkamp bezocht.

Damascus.

Kort daarop vond de Yom Kippoer oorlog plaats. Direct daarna stuurde de WWC mijn collega Leopold Nilus (directeur van de *Churches Commision International Affairs*) en mij op reis naar het Midden-Oosten om Kerken en christenen aldaar ons meeleven te betuigen. We gingen het eerst naar Jeruzalem. Daar drong een Israëlische functionaris er sterk bij me op aan te proberen in Damascus door Syrië gevangengenomen Israëlische piloten te bezoeken, want men vreesde voor hun leven. Warempel, na veel avonturen bereikten we Damascus en verkregen toestemming een gesprek te voeren met twee gevangen piloten. Die beiden bleken in goede conditie te zijn.

---

²⁶ Zie haar artikel *Retractatio*, In: *Evangelisch Commentaar*, 8.2 .1991.

Teruggekomen in Geneve berichtte ik een en ander aan de Israëlische ambassade aldaar, die ons verhaal geheim wilde houden. Maar vanuit Israël werd ik opgebeld door een journalist. Hij vroeg me, het hele verhaal te vertellen in het Engels en daarna in het Ivriet. Hij nam het op de band op en diezelfde dag werd het enkele malen in beide talen uitgezonden over de Israëlische radio.

Kort daarop vroeg me Dr. Saul Colbi, hoofd afdeling Kerken op het ministerie voor religies te Jeruzalem: "We willen u graag onze waardering tonen. Waarmee kunnen we u een plezier doen?" Waaraan hij zelf dacht? 'k Heb er geen flauw idee van. Nu had op mijn bureau in Geneve een christen-Palestijn me zijn nood geklaagd: hij was geboren in Ramalla waar zijn familie woonde, maar tijdens de zesdaagse oorlog (juni, 1967) studeerde hij medicijnen in Duitsland. Hij was intussen afgestudeerd; hij was de oudste zoon, zijn vader was bejaard en ziek, maar de zoon kreeg geen terugreisvisum.

Wie als Palestijn in 1948 buiten Israel was, of juni 1967 buiten het toen bezette gebied, mag niet meer terug, in principe nooit meer. Dat had ik al wel eerder geweten, maar nu kreeg de kwestie een gezicht, dat van die student. Ik was ervan overtuigd dat hij de waarheid sprak. Men wilde me een gunst bewijzen, welnu, ik vroeg een terugreisvisum voor hem. Maar dr. Colbi keek somber en zei: "Dat kunnen we niet doen, want het zou een precedent scheppen; vraagt u iets anders."

Dat heb ik niet gedaan.

Cartigny

In vervolg op de conferentie te Broumana ontmoetten elkaar dertig theologen uit het Midden Oosten (nu ook uit Israël), Europa en de VS op de consultatie te Cartigny (vlakbij Geneve), 21 tot 25 januari 1974. Het studiemateriaal was gegroepeerd in drie gesprek thema's: 1. De relatie tussen het

Oude en het Nieuwe Testament; 2. Verkiezing en Verbond, belofte, land en volk; 3. Gerechtigheid en liefde.

Opnieuw bleken er talrijke en diepgaande meningsverschillen. De verbondenheid met het volk Israël kwam uitvoerig aan de orde, evenals Romeinen 9-11. Ellen Flesseman-van Leer zei: ' "Wij Westerlingen doen er goed aan, een *moratorium* in acht te nemen wat betreft het uitdragen van onze opvattingen t.a.v. het joodse volk. Wan t we kunnen nauwelijks verwachten, dat onze mede-christenen in het Midden-Oosten daarvoor openstaan, zo lang zij aspecten van Israëls politiek ervaren als onrecht".

Over de eerste twee punten werden we het niet eens maar de deelnemers slaagden erin helder te formuleren op welke punten wel en op welke punten niet. Zo'n inventarisatie is al van waarde. Over het derde punt kon iets gemeenschappelijk gezegd worden: "Echte gerechtigheid is wederkerig en ondeelbaar; er kan geen gerechtigheid voor een partij in een geschil zijn en niet voor de andere. Er is geen gerechtigheid voor mij, als er niet ook gerechtigheid is voor mijn naaste". En: "We zoeken gelijke gerechtigheid (*equal justice*) voor zowel het Palestijnse als het Joodse volk".

Nam Marquardt deel aan de consultatie in Cartigny? Ik weet het niet meer. In ieder geval heeft hij geen inbreng gehad die een blijvende herinnering bij me heeft nagelaten.

De stem van de Profeten.

Mijns inziens spreken christenen, op grond van met name de profeten en van Paulus' brief aan de Romeinen, terecht van hun onopgeefbare verbondenheid met het volk Israël: "Het volk van de profeten, de stam van het verbond".²⁷

Niet dat joden beter zijn dan niet-joden (evenmin slechter) maar omdat God trouw is aan zijn verbond. Daarom dienen christenen zowel als joden te luisteren naar de stem van de

profeten. "De profeten hebben rusteloos de zonden van naturalisme, nationalisme, ritualisme en individueel en nationaal egoïsme ontmaskerd"²⁸.

Vele profetische uitspraken klinken zeer actueel, bijv. Jesarin: "Sion zal door recht verlost worden, en wie daaruit zich bekeren, door gerechtigheid (1:27). Of: " Hij verwachtte goed bestuur, maar zie, het was bloedbestuur; rechtsbetrachting, maar zie, het was rechtsverkrachtingu (**5** :7b); en de oproep in 820: "Tot de wet en tot de getuigenis! Voor wie niet spreekt naar dit woord, is er geen dageraad."

Aan Zacharia 8:23 is de titel van Marquardts boek (*Bij de slip van zijn kleet...*) ontleend: "Zo zegt de Here der heerscharen: In die dagen zullen tien mannen uit volken van allerlei taal vastgrijpen, ja vastgrijpen de slip van een Judese man, en zeggen: wij willen met u gaan, want wij hebben gehoord, dat God met u is." In dit hoofdstuk ontbreekt de vermaning niet: "Dit moet gij doen: spreekt waarheid onder elkander, oefent eerlijke en heilzame rechtspraak uit in uw poorten; beraamt in uw hart elkanders onheil niet (...Hebt dan de waarheid en de vrede lief; (vs. 16 en 19).

Amos maakt duidelijk: "Uitverkiezing geen vrijbrief voor een zondig leven" (in NBC het opschrift boven Amos 9:7-10): "Zijt gij voor Mij niet gelijk aan de kinderen der Ethiopiërs, o kinderen Israëls? luidt het woord des Heren.

Heb Ik Israël niet uit het land Egypte gevoerd en de Filistijnen uit Kaftor en de Arameërs uit Kir? Zie, de ogen des Heren Heren zijn tegen het zondige koninkrijk."

Kort maar krachtig is Amos in 3 :1-2: "Hoort dit woord, dat de Here over u spreekt, gij Israëlieten, over het ganse geslacht dat Ik uit het land Egypte heb gevoerd: U alleen heb Ik gekend uit alle geslachten van het aardrijk; daarom zal Ik al uw ongerechtigheden aan u bezoeken."

²⁷ Liedboek voor de kerken, lied 3.

²⁸ H.Berkhof, *Christelijk Geloof*, vijfde druk, Nijkerk, 1985, p. 237.

Paulus en Berkhof.

Twee uitspraken van Paulus over het volk Israël - beide uit de brief aan de Romeinen - ken ik uit het hoofd. Ter onderstreping van de onopgeefbare verbondenheid: "...naar de verkiezing zijn zijn (Israël) geliefden om der vaders wil . Want de genadegaven en de roeping Gods zijn onberouwelijk" na (Rom. 11:28-29, maar uiteraard is heel Rom. 9- 11 van belang).

Als iemand meent dat het verbondsvolk Israël zich meer veroorloven mag dan andere volken, dan citeer ik Rom. 2:9-11 (maar heel Rom. 2 verdient zorgvuldige lezing): "Verdrukking en benauwdheid (zal komen) over ieder levend mens, die het kwade bewerkt, eerst de Jood, en ook de Griek; maar heerlijkheid, eer en vrede over ieder, die het goede werkt, eerst de Jood en ook de Griek. Want er is geen aanzien des persoons bij God."

Blijkbaar betekent de verkiezing een extra verantwoordelijkheid. Joden en christenen hebben de wet en de profeten. Daarop kun je elkaar dus aanspreken. Toen Israël Libanon binnentrok (juni 1982) en die invasie tienduizenden doden kostte en honderdduizenden ontheemden, heeft de Raad van Kerken in Nederland een verklaring afgelegd. De kernzin luidde: "Juist vanuit onze verbondenheid met de weg van Israël mogen wij niet verzwijgen, dat wij op grond van ons verstaan van Wet en Profeten, de huidige weg van de staat Israël als heilloos moeten beschouwen".²⁹

Deze zin was aan het oorspronkelijke concept toegevoegd door de toenmalige voorzitter van de Raad, prof. H. Berkhof. Toch had hij, eerder en meer dan menig ander, in woord en geschrift van de onopgeefbare verbondenheid met het volk Israël

²⁹ De volledige verklaring: J.M. Snoek, De Raad van Kerken in Nederland in: Geen plek om het hoofd neer te leggen - Israel en de Palestijnen - theologische verheldering van een politiek conflict. Baarn, 1983 .

getuigd. Juist vanuit die verbondenheid moest nu het woord heilloos vallen over Israëls daden.

Morris.

In 1982 sprak de Raad van Kerken in Nederland zich uit over Israëls invasie in Libanon. In 1948 hebben de Kerken niets gezegd toen ruim 700.000 Palestijnse burgers verdreven werden van huis en haard dan wel vluchtten onder het oorlogsgeweld. Nu moet men, om tot een billijk oordeel te komen, weten wat de feiten zijn en dat is soms moeilijk. Jarenlang slaagde de Israëlische voorlichting erin die feiten te ontkennen, te verdoezelen of goed te praten. Het al eerder genoemde onderzoek van de Israëlische historicus Benny Morris, zijn proefschrift, *The birth of the palestinian refugee problem, 1947-1949*³⁰ bracht hierin verandering. Het boek bevat een kaart met bijbehorende lijst van 369 Arabische steden en dorpen die verdwenen zijn. Een andere kaart geeft de namen van 189 joodse nederzettingen die in de jaren 1948/1949 gevestigd werden op de plaats van de vernietigde Arabische dorpen.

Al het mogelijke werd gedaan om de terugkeer van de vluchtelingen te verhinderen. Zomer 1948 eigenden kibboetsniks zich de oogst van de Palestijnse velden toe of verbrandden die. Later werden de velden bij kibboetzim

³⁰ Morris gaf indertijd (in 1987 dus) zijn proefschrift de opdracht mee: *To the memory of my mother, Sadie, from whom I may have inherited a way of thinking, and to my father, Ya'kov*. Morris werd geboren in een kibboets die behoorde tot de meest linkse variant. Onlangs verklaarde hij in een interview (Ha'aretz, 1.9.2004) onder meer: *I don't think that the expulsions of 1948 were war crimes. You can't make an omelet without breaking eggs. You have to dirty your hands. (...) Even the great American democracy could not have been created without the annihilation of the Indians*. Een dergelijke uitspraak is, zo vermoed ik, een teken van de verharding die in Israël plaatsvond; ook onder de Palestijnen trouwens. Morris is tegenwoordig professor in de geschiedenis aan de universiteit van Bersheva.

gevoegd of er werden nieuwe kibboetzim op gesticht. Voortaan vormden de (socialistische, jawel) kibboetzim een sterke lobby, gekant tegen elke terugkeer van de vluchtelingen. Het leger kreeg opdracht te schieten op vluchtelingen die probeerden terug te keren. In november 1948 werd een volkstelling gehouden. De Palestijn, die zich niet in het toen door Israël beheerste gebied bevond, werd niet geregistreerd, kreeg geen identiteitskaart en kon voor goed niet meer terug.

Van recenter datum verscheen van de hand van Benny Morris: ***RIGHTEOUS VICTIMS - A History of the Zionist-Arab Conflict, 1881-2001***³¹ Waardevolle lectuur voor wie de feiten wil kennen. Morris beschrijft hoe op 9 april 1948 - dus nog voor het vertrek van de Engelsen en het uitroepen van de staat Israël (14 mei) - Deir Yassin, een Palestijns dorpje dichtbij Jeruzalem, werd uitgemoord door twee joodse milities, die ondersteuning ontvingen van de Haganah, het Israëlische leger in oprichting. Er vonden verkrachtingen plaats³² De soldaten fouilleerden de vrouwen, mannen en kinderen, ze namen hun alle juwelen af en hun geld. Daarop werden de gevangenen (alleen de mannelijke?) op trucks geladen en door de straten van Jeruzalem gevoerd. Het publiek, vooral in de wijk Giv'at Shaul in West-Jeruzalem, spoopte op hen en sloeg ze met de kolven van geweren. Daarna werden ze teruggebracht naar Deir Yassin en ter dood gebracht.

Morris vervolgt dan: "Het Joodse Agentschap en de leiding van de Haganah veroordeelden de massamoord onmiddellijk. Deir Yassin werd de enige joodse gruweldaad waarover geschreven mocht worden en die men mocht veroordelen".³³ Ik hoorde over de massamoord uit de mond van een Engelse medewerkster in

³¹ *New York, 1999*. Ik heb de tweede druk, die tot 2001 is bijgewerkt; een pocket die 784 bladzijden telt en slechts \$ 18,- kost.

³² Een uitvoeriger verhaal maar niet leuk om te lezen vertelt Larry Collins/Dominique Lapierre, *O Jeruzalem*. Amsterdam/Brussel, 1972; 228-242.

Tiberias die in 1948 in Jaffa had gewoond: "Vlak na de moord reden soldaten in jeeps uitgerust met luidsprekers door Jaffa; ze schreeuwden: *Defr Yassin, Deir Yassin*; toen zijn de bewoners van Jaffa gevlucht". Dat waren er vijftigduizend.

In een later artikel³⁴ beschrijft Morris moorden bedreven door Ben Gurions Haganah. De legereenheid ging het dorp binnen, verzamelde alle mannen op het dorpsplein, koos vier of tien of vijftig mannen uit, zette ze tegen een muur en schoot hen neer. Soms wilde men kennelijk de dorpingen dwingen verborgen wapens in te leveren, maar vaker ging het om intimidatie, bedoeld om de dorpingen aan te zetten tot vlucht.

Een van de dorpen die hij noemt is Eilabun. Een Palestijnse jonge vrouw die in het Schotse Centre in Tiberias als kok werkte, kwam uit dat dorp. Eens zei ze tegen me: "in ons dorp zijn in 1948 gruwelijke dingen gebeurd." Ik was toen niet bereid naar haar verhaal te luisteren. Zo gaat dat, helaas...

Morris vermeldt in dit artikel ook dat er binnen de zionistische leiding al sinds 1937 discreet gesproken werd over transfer (een eufemisme voor deportatie, of: ethnische zuivering) van de Palestijnse bevolking. Maar al veel eerder werd erover nagedacht. Herzl schreef in zijn dagboek (12.6.1895): "We must expropriate gently,,. We shall try to spirit the penniless population across the border by procuring employment for it in the transit countries, while denying it any employment in our country ... Both the process of expropriation and the removal of the poor must be carried out discreetly and circumspectly" (p. 41).

³³ Ben Gurion had er belang bij Deir Yassin te veroordelen want Begin, zijn politieke tegenstander, was erbij betrokken. Morris noemt nergens de actie van de atoomtechnicus Vanunu (zie hierna op p. 22). Mocht hij dat niet?

³⁴ B. Morris, *Revisiting the Palestinian exodus of 1948*. In: E.L. Rogan and A. Shlaim, *The War for Palestine - Rewriting the History of 1948*. Cambridge, 2002.

Buber en de kibboets.

Zowel Marquardt als ik hebben *een* romantisch beeld gehad van Israël, mede doordat we allebei zoveel bewondering hadden voor de kibboets. Buber schreef over de kibboets een hoofdstuk (*Nog een experiment*) in zijn **Pfade in Utopia**.³⁵ Volgens het voorwoord gaf Bubers kennismaking met de kibboetsim in toenmalig Palestina de stoot tot het schrijven van het boek.

Buber noemt de kibboets "een poging die niet mislukte" of 'tot op zekere hoogte' gelukt, Het doel was niet minder dan "het scheppen van een nieuwe mens en een nieuwe wereld". Dat is nogal wat.

Uit het voorwoord in de Duitse uitgave blijkt dat hij voorjaar 1945 het schrijven van het boek beëindigde, d w omstreeks het einde van de tweede wereldoorlog en voor de stichting van de staat Israël. Het voorwoord zelf is gedateerd "Jeruzalem, voorjaar 1950", na de stichting van de staat Israël. Buber heeft het ongetwijfeld geweten: door verdrijving van de Arabische bevolking, verwoesting van dorpen en onteigening van grond schiep men ruimte voor uitbreiding van de bestaande en stichting van vele nieuwe kibboetsim. Helaas hebben noch het socialisme, noch ook de bijbelse noties van gerechtigheid verhinderd dat de kibboetsbeweging die grond accepteerde, zij het dat de meest linkse stroming het langst gearzeld heeft. Men kan zeggen: De nationaal-zionistische component won het van de socialistische, om de mogelijke invloed van wet en profeten maar buiten beschouwing te laten. Achteraf denk je: hoe is het mogelijk dat Buber de zinsnede over "het scheppen van een nieuwe mens en een nieuwe wereld" liet staan, na alles wat er in 1948 gebeurd was.

Wat Buber (ook Marquardt, ook ik) hadden kunnen, moeten (maar niet wilden?) weten: een Arabier mocht wel in loondienst

---

³⁵ In: Werke I - *Schriften zur Philosophie*. München-Heidelberg, 1962, 833- 1002.

werken maar geen lid worden van de kibboets; naar mijn beste weten: nog steeds niet. Voor 1948 had het Joods Nationaal Fonds landbouwgrond vaak voor een forse prijs verkregen van een Arabische grootgrondbezitter. Wel raakten dan tientallen Arabische pachtboeren hun lapje grond kwijt.³⁶

Al voor de stichting van de staat Israël speelde de kibboets in militair opzicht een grote rol als geconsolideerde en versterkte joodse vestiging te midden van een Arabische meerderheid. De tegenwoordige kolonisten op de in 1967 bezette Westoever zeggen nu: "Wij vervullen de taak die de kibboetsim vroeger hadden". Ze hebben in dit opzicht gelijk.

Eens bracht de kibboets een elite voort - de *chaloetzim* - (pioniers) uit alle klassen van het volk en (toch) aan gene zijde van de klassen gezet, aldus Buber. Isragls topleiders - vooral op het gebied van leger en politiek - kwamen uit de kibboets. Maar We socialistische taak kan pas vervuld worden naarmate 'het dorp nieuwe stijl' op de amorf geworden stedelijke samenleving inwerkt", aldus Buber.

Het is de vraag of die samenleving amorf geworden is, Niet in de ogen van een jongere generatie kibboetsniks: velen hunner verlieten de kibboets. Ook bij vele ouderen werd het verlangen naar de vleespotten van de kapitalistische consumptie-maatschappij te sterk. Het ledenaantal daalde, evenals de sociale status. Het gelijkheidsprincipe is afgeschaft. De lege huls is er nog wel maar de pit en de ziel zijn eruit. Het experiment is mislukt.

---

³⁶ Indertijd zat ik in de adviescommissie van Nes Ammim en hielp bij de stichting van deze christelijke nederzetting in Galilea. Jaren later zou ik me er pas van bewust worden dat de sjeik die de grond aan Nes Ammim verkocht, daarmee aan tientallen pachters hun lapje grond ontnomen had; zij moesten werk gaan zoeken, in Haifa, in de industrie. Over Nes Ammim: kleur, 186- 189.

Buber en Levinas.

Buber blijft naar mijn mening hoe dan ook een geweldenaar; als denker, als jood en als mens. Hij stond bekend als iemand, die begrip had voor de Arabieren (de naam Palestijnen was toen nog niet ingeburgerd). Samen met Juda Magnes verdedigde hij de idee van een binationale staat, waarin Joden en Palestijnen gelijkberechtigd zouden kunnen samenleven. Het was ook Buber die een beurzenfonds stichtte voor Arabische studenten aan de Hebreeuwse universiteit te Jeruzalem. Menigmaal heeft Buber zijn stem verheven in kwesties van oorlog en vrede. Het ontbrak hem bepaald niet aan moed om tegen de stroom in te gaan. Hoe is het dan te verklaren dat Buber de negatieve aspecten in ontstaansgeschiedenis en functie van de kibboets niet noemt, en blijkbaar niet eens gezien heeft?

Het eerste antwoord dat bij me opkomt is: misschien heeft Buber zoals zo velen onze "het Palestijnse probleem" allereerst als een kwestie gezien die om barmhartigheid vraagt en medeleven, niet zozeer van bedreven onrecht dat hersteld moet worden.³⁷

De schrijver van *Ich und Du* bleef afstandelijk; hij liet zich niet gemakkelijk "dutzen" (tutoyeren), ook niet door naaste medewerkers of vrienden, zo vertelt Shalom Ben-Chorin. Later heeft Emmanuel Levinas³⁸ de grondinzichten van Buber doordacht, vooral vanuit een ethische interpretatie van de IK-GIJ relatie: "De ander is geen hoogverheven, geestelijk jij, maar de arme: weduwe, wees en vreemdeling, die mij juist vanuit zijn ellende aangaat". Levinas spreekt van de 'ether' (ijle lucht) waar de ontmoeting van Buber zich ophoudt en, in

³⁷ Zo hadden velen in ons land moeite hun handtekening te geven voor de actie: *Stop de bezetting.*, maar de slogans van de *Coalitie voor de vrede* onderschreven ze graag.

³⁸ Voor Levinas gebruikte ik: R. Burggraave en D. Pollefeyt, *Ethiek als intimiteit met God? Christelijke ethiek in gesprek met joodse denkers*. In de serie: Verkenning en Bezinning. Kampen, 1998.

contrast daarmee, van "het face-to-face dat onmiddellijk een ethische concreetheid impliceert".³⁹

Voor een ontmoeting met "de ander" naar de ethische interpretatie van Levinas waren er ruimschoots partners voorhanden geweest. Een gesprek van Buber met de Palestijnse slachtoffers van het experiment kibboets *face-a-face*, van aangezicht tot aangezicht, waarbij men elkaar in de ogen ziet, heeft dat ooit plaatsgevonden? Ik vermoed van niet want dan zou, denk ik, Bubers hoofdstuk over de kibboets anders zijn uitgevallen.

Luisteren in plaats van spreken.

Dick Boers lezing in Michsjol en het commentaar van Anton Wessels daarop⁴⁰ dienen nu ter sprake te komen. We beginnen met een door Boer weergegeven belangrijk punt van Marquardt dat eerder al even aan de orde kwam:

"Voor Marquardt echter is dit 'eerst de jood en dan de Griek' een *hermeneutische* aanwijzing geworden eindelijk te gaan doen wat wij een kerkgeschiedenis lang niet gedaan hebben: naar de .Men luisteren in plaats van alleen maar over ze te spreken (onderstreping door mij ; JMS). Want hoe sterk de theologie van Barth ook is op het punt van de erkenning van Israël als het uitverkoren volk van God, niet ooit maar voor altijd, zij bleef Israël beschouwen als een object van de christelijke theologie en maakte het zo onmogelijk Israël echt te leren kennen. Dat immers is pas mogelijk, wanneer het van besproken object (tot) subject van eigen spreken wordt, zelf het woord mag nemen en uit mag praten. De onopgeefbare verbondenheid belijden en degene met wie je verbonden bent

³⁹ A.W pag 116

⁴⁰ Dick Boer, *Onopgeefbare verbondenheid - De oecumenische strekking van Marquardts 'Israëltheologie'*. In Michsjol, p. 31-56), en Anton Wessels, *Onopgeefbare verbondenheid?* (p. 57-76).

niet volop erkennen als partner, die zelf iets te zeggen heeft, is een tegenspraak in zichzelf" (33).

Dit is ook voor mij het punt van waaruit je Israël theologie dient te ontwikkelen: de joden geen object maar subject, partner, naar wie wij christenen te luisteren hebben. Wel is Marquardt daarbij selectief: je moet een van die joden zijn "die de tegenwoordige situatie van een jodendom in de staat Israël interpreteren als hernieuwde actualiteit van het bijbels getuigenis" (37), m.a.w. je moet wel zionist zijn. M. ziet het zionisme als "het historisch proces C.) waarin het joodse volk in Palestina een staat sticht, om daar een zegenrijke staat, een getuigenis van het rijk Gods te worden". Zo staat het er.

Tegen Bubers jong gestorven vriend en bijbelvertaler Franz Rosenzweig zijn bezwaren. Met Jesjahoe Leibowitz heeft Marquardt moeite: Leibowitz was wel zionist maar daarbij fel criticus van de staat Israkil (36). Ik vraag me af of ook profeten als Jesaja, Jeremia en Amos vanwege hun kritiek op Israël bij Marquardt niet buiten de boot vallen. Terwijl het juist het kenmerk van de ware profeet was dat hij zich niet liet misbruiken als spreekbuis van de gevestigde orde, dat hij dissident durfde te zijn, eenling desnoods. Het verhaal van Micha de zoon van van Jimla (1 Koningen 22) ontroert me. Achab zei: "Ik haat hem, omdat hij over mij nooit iets goeds, maar alleen onheil profeteert" (vs. 8). Deze Micha sprak niemand naar de mond en de profeet Elia deed dat evenmin. Beiden waren bereid voor hun overtuiging te lijden.

Van Jericho naar Deir Yassin?

Marquardt stelt dan: De wereld van de bijbel is minstens zo afstotelijk, ja aanstootgevend, als de afstotelijke werkelijkheid van het huidige Nabije Oosten. God is -met huid en haar verwickeld in het menselijke, al te menselijke, waarmee die gang naar het land en dan in het land gepaard gaat: oorlog,

verdrijving, discriminatie." (40) "En die oorlog is niet tegen, maar conform de wil van God" (42), volgt er nog.

Inderdaad wordt ons verteld, bij de inname van Jericho: Toen sloegen zij alles, wat in de stad was, met de ban, zowel man als vrouw, zowel jong als oud, tot runderen, schapen en ezels toe, met de scherpte des zwaards" (Jozua 6:21). Het is nu de vraag of je een lijn mag trekken van Jericho - welks bevolking volgens het boek Jozua moest uitgeroeid worden – naar wat er in onze tijd gebeurde te Deir Yassin. Marquardt lijkt die lijn te trekken. In dat geval - althans als hij daarin dan gelijk heeft – behoeven we ons niet te bekreunen om massamoorden zoals die gepleegd werden tegen de Palestijnse bevolking bij de stichting van de staat Israël. We behoeven ons dan ook niet te bekommeren om het lot van de vluchtelingen. Er is dan geen enkele reden om je teweer te stellen tegen een eventuele volgende etnische zuivering, waarover in Israël openlijk gesproken wordt en waarvoor de plannen klaarliggen voor het geval dat zich de gelegenheid voordoet, zei een minister van de regering Netanjahoe. Vooral indien die onopvallend plaatsvindt. "We behandelen jullie als een plant die geen water krijgt en dan vanzelf wel verschrompelt", zei een Israëli tegen een Palestijn. Dat gebeurt letterlijk: op de top van de heuvel hebben de joodse kolonisten water, ook voor gazon en zwembad. Het dorp aan de voet van de heuvel krijgt geen verlof om een put te slaan. Of je root eeuwenoude olijfbomen want die stonden bij de aanleg van het veiligheids- of apartheidshek in de weg; die bomen worden daarna voor \$ 5500.- per stuk aangeboden bij een Israëliische boomkwekerij. Maar ik denk: dat is godgeklagd.

Geen vrede maar het zwaard.

Tot mijn verbazing citeert Marquardt (42) in dit verband het woord van Jezus: "Ik ben niet gekomen om vrede te brengen maar het zwaard" (Matth. 10:34). Anton Wessels wijst (67) op

de exegese van Barth die verbanden legt met Rom. 8:35 en Ps. 44:23 ⁴¹. Maar je hoeft geen theoloog te zijn; wie de tekst in zijn verband leest, weet: het gaat om het zwaard dat zich tegen de discipelen keert: "iemand's huisgenoten zullen zijn vijanden zijn" (vs. 36) en hem aanklagen en verraden. Ook legt Marquardt niet uit hoe het dan zit met die andere tekst: "allen die naar het zwaard grijpen zullen door het zwaard omkomen" (Matth. 26:52). Of met de Bergrede: "Zalig de zachtmoedigen, want zij zullen de aarde beërven"; "zalig de vrede-stichters, want zij zullen kinderen Gods genoemd worden" (Matth. 5: 3 en 9.)

Wessels wijst ook (61) op de *Retractatio* van Ellen Flesseman-van Leer: "Wel een verwijt kan men de Handreiking ⁴² ervan maken, dat het onrecht en de gewelddadigheden die bij de oprichting van de staat Israël geschied zijn, als het ware verontschuldigd worden met een verwijzing naar de intocht onder Jozua (...). Ik acht deze opmerking een biblicistisch bijbelgebruik".

Mevrouw Flesseman-van Leer en Marquardt waren allebei aanwezig op de conferenties in Broumama en zij in ieder geval in Cartigny. Haar visie werd door het bezoek aan het vluchtelingenkamp veranderd, ofschoon het jaren duurde eer ze daaraan uiting gaf. Marquardt heeft de slotverklaring van Cartigny niet bestreden maar gaat nu vierkant in tegen wat er toen gezegd werd over gerechtigheid .

Marquardt brengt de "provocatie van een God die vrede wil en toch ook oorlog" (42) in verband met de ergernis en de dwaasheid van het kruis (43). Op de koppelriemen van de Duitse soldaten stond Gott mit uns. Marquardt heeft in het

⁴¹ Wessels bespreekt de kwestie nog uitvoeriger in zijn *Gelukkig in de Akbarstraat - de Islam verstaan*. Kampen, 2004; 193-195.

⁴² De in 1970 door de Hervormde synode uitgegeven Handreiking *Israël: volk, land en staat*; bij het opstellen ervan was mevr. Flesseman-van Leer nauw betrokken.

Duitse leger gediend en hij zal die koppelriem gedragen hebben; die draagt hij nu niet meer, maar je krijgt de indruk dat hij de spreuk (in het Ivriet, dat wel) zou willen schrijven op de helikopters en raketten van het Israëlische leger. Ik evenwel acht een opmerking van de evangelist en bijbelverspreider Anne van der Bijl terecht. In een uitzending van *Het elfde uur* vertelde Anne dat hij een bijbel gegeven had aan Arafat, en ook een aan sjeik Yassin. "De man in de rolstoel, die door een raket geliquideerd werd", zei Andries Knevel. 'Ja', zei Anne, "dat was moord".

Tegen Abraham Lincoln zei men eens tijdens de Amerikaanse burgeroorlog: "God staat aan onze kant". Lincoln antwoordde: "Belangrijker vind ik de vraag of wij aan de kant van God staan".

Ervaring van een elfjarige.

Marquardt maakt het nog bonter. "De God, die bevrijdt, veroorzaakt ook ellende.(...) De vraag is dan wat dit - theologisch - van de 'verworpenen' vraagt" (45). M. richt zich nu tot de christenen in de regio en denkt allereerst aan de Palestijnse bevrijdingstheologie; "om precies te zijn de Palestijnse bevrijdings theoloog Naim Stifan Ateek", zegt Dick Boer (46). Men zou nu verwachten &t de eerder gesproken woorden t.o.v. Israël nu voor de (christen-)Palestijnen gelden: 'baar hen luis teren in plaats van alleen maar over ze te spreken, echt leren kennen is pas mogelijk wanneer het object tot subject van eigen spreken wordt, zelf het woord mag nemen en uit mag praten" (33).

Om te beginnen dien je dus te luisteren naar zijn verhaal. Naim Ateek heeft een verhaal om u tegen te zeggen. ⁴³ Ik geef het

⁴³ Naim Stifan Ateek, *Recht en gerechtigheid - Een Palestijnse bevrijdingstheologie*. Den Haag, 1990. Ateek is de oprichter van *Sabeel*, Ecumenical Liberation Theology center, POB. 49084, Jerusalem 91491. "Sabeel is an ecumenical grassroots liberation theology movement among Palestinian

bekort door: "Ik ben een Palestijn. Ik was net elf jaar geworden toen in 1940 de zionisten mijn woonplaats Beisan (Beth Shean) bezetten. Wij hadden geen leger dat ons kon beschermen. Er werd niet gevochten, geen weerstand geboden, niet vermoord; we werden gewoon ingenomen, bezet, op woensdag 12 mei 1948. De goede God zegende mijn vader met een groot gezin van zeven meisjes en drie jongens. Ik was de achtste. We waren (met de uit Haifa gevluchte dochter en gezin) in totaal met zijn zeventienen.

Veertien dagen leefden we onder bezetting. Op 26 mei riep de militaire gouverneur de bestuurders van de stad bij hem. In het hoofdkwartier gaf hij hen simpelweg en ijskoud te kennen dat alle Inwoners van Beisan binnen een paar uur moesten worden geëvacueerd. Mijn vader smeekte hem: 'ik kan nergens heen met mijn grote gezin. Laat ons in huis blijven'. Het botte antwoord was: 'Als jullie niet vertrekken zullen we jullie moeten doden', Het militair bevel luidde dat we met zijn allen moesten verzamelen in het centrum van de stad, voor het gerechtsgebouw, niet ver van mijn vaders winkel (hij was zilver en goudsmid; E). Toen de soldaten Beisan bezetten, gaven zij de mensen bevel hun radio's in te leveren.

Nadat de mensen zich verzameld hadden in het centrum van de stad, splitsten de soldaten ons in twee groepen. De moslims werden de Jordaan overgezet naar Jordanie. De christenen werden op bussen gezet, naar de buitenwijken van Nazareth gereden en daar achtergelaten. Op 19 juli bezetten de Joodse soldaten Nazareth, wederom zonder enig gevecht. Mijn vader

---

Christians, inspired by the life and teaching of Jesus Christ, this liberation theology seeks to deepen the faith of Palestinian Christians, promote unity among them, and lead them to act for justice and love. *Sabeel* strives to develop a spirituality based on justice, peace, non-violence, liberation, and reconciliation for the different national and faith communities. The word 'Sabeel' is Arabic for 'the way' and also a 'channel' or 'spring' of life-giving water.'

hoopte dat we toestemming zouden krijgen naar Beisan terug te keren maar het werd duidelijk dat onze ballingschap permanent was.

Op Israëls onafhankelijkheidsdag in 1958 (10 jaar later dus) kregen we toestemming om een bezoek aan Beisan te brengen. Ons kerkje werd gebruikt als opslagplaats. Onze huizen stonden er nog. We vroegen toestemming om naar binnen te gaan, alleen om een kijkje te nemen. Dat verzoek werd afgewezen: Een van de bewoners zei: "Dit is niet jullie huis, het is nu van ons". (p. 17-22)

Tot zo ver het verhaal van Ateek. Hier vielen geen doden; andere verhalen zijn erger. Toen mijn moeder, zus en ik (mijn broer zat in een Duitse gevangenis) na de slag om Arnhem ons dorp Renkum moesten verlaten (september 1944) was de gang van zaken voor ons niet zo schokkend als die was voor de bewoners van Beisan. Het belangrijkste: wij konden na negen maanden terug. Toch helpt de herinnering aan onze eigen evacuatie om me het lot van Ateek en zijn familie te kunnen indenken.

Gotspe .

Marquardt vertoont geen tekenen, geluisterd te hebben naar Ateeks verhaal. Boer meldt dan (46): " Mij valt daarbij op dat hij (Marquardt) deze (Parttime bevrijdings-)theologie niet zozeer voor zichzelf spreken laat als wel het waagstuk onderneemt zo'n theologie te creëren". Ik noem dat geen waagstuk, maar een gotspe.

Marquardt vraagt dan met welke figuur een Palestijnse bevrijdingstheologie zich identificeren kan. Hij stelt dan Johannes de Doper voor, die voor Jezus (de jood) plaats maakt: hij moet groeien, ik moet minder worden (47 **1**; bevrijdingstheologie van de ontferden, een theologie van het terugwijken' (48). Hier bekruipt me een gevoel dat ik me herinner van dat huisbezoek tijdens de Duitse bezetting toen

ouderling NN zei: "we moeten bukken onder Gods slaande handen". Ik maak me kwaad en heb de neiging te vloeken.

Om stoom af te blezen stel ik voor om het verhaal van David en Bathseba (2 Samuel 11 en 12) te wijzigen. Nadat David zich met Uria's vrouw had misgaan, werd Uria naar Jeruzalem ontboden en hij mocht naar zijn vrouw om bij haar te slapen; misschien voelde Uria nattigheid en bedankte hij ervoor om wat er gebeurd was met de mantel der liefde te bedekken. Welnu, Nathan had toch beter naar Uria kunnen gaan tijdens diens verlof: "Uria, luister; jij bent maar een Hethiet en David is de gezalfde koning des Heren. Zeur niet, ga naar huis en slaap bij je vrouw. Bijbels gezien geldt nu eenmaal: eerst de jood, dan pas de goj; en dat geldt ook wat betreft Bathseba. Koning David moet groeien, jij moet minder worden of althans terugwijken en je plaats weten."

Nathan deed dat niet; hij was een profeet en hij ging - met het risico dat het hemzelf het leven zou kosten - naar de koning, hij vertelde zijn verhaal over de rijke en de arme en hij zei in Gods naam: "Gij zijt die man. Nu dan, het zwaard zal van uw huis nimmermeer wijken omdat gij Mij hebt veracht." ⁴⁴ Datzelfde geldt voor het Israël van onze tijd. Nogmaals: "Verdrukking en benauwdheid zal komen over ieder levend mens die het kwade bewerkt, eerst de Jood, en ook de Griek. Want er is geen aanzien des persoons bij God." Zie ook (opnieuw) Amos 3 2.

Ideologie.

Marquardt wil ons doen geloven - op grond van twee teksten (Lucas 2:42 1 en Hand. 15) - dat Lucas een zionist was (48), hij staat open voor de duiding van "de strijd om Judea en Samariae (de bezetting en kolonisatie van de Westoever) als "messiaans fenomeen" (49) en hij kan zich zelfs de hoop van

---

⁴⁴ 2 Sam. 12:10. Ik nodig de lezer uit om Lucas 10:25-37 (de barmhartige Samaritaan) te herschrijven, met nieuwe rolverdeling.

het joodse volk op een herstel van de tempeldienst indenken (50). Het spijt me het te moeten zeggen maar mijns inziens bedrijft Marquardt nu wat hij eerder zei te verwerpen: "een theologische Israël-ideologie, die alleen maar christelijke schuldcomplexen of westelijk-imperialistische belangen moet versluieren" ⁴⁵

Door de eeuwen heen hebben christenen (de *Deutsche Christen* deden dat onder Hitler) de bijbel gelezen en omgebogen met het oog op het belang van het eigen volk. Ook Marquardt doet dat, maar dan ten gunste van Israël. Daarin is hij ontrouw aan de profeten en hij bewijst er de staat Israël een slechte dienst mee. Op dit punt maakt zijn theologie zienden blind en horenden doof.

Prof. Gerard Rothuizen doceerde indertijd ethiek in Kampen en was een groot kenner van Bohhoeffer. Diens uitspraak "Alleen wie voor de Joden schreeuwt mag gregoriaans zingen" citeerde ik in een gesprek met Gerard en stelde als actualisatie voor: "Alleen wie voor de Palestijnen schreeuwt mag Israël theologie bedrijven". Gerard zei: "Je hebt gelijk; Bonhoeffer zou dat met je eens zijn geweest."

Kleys Kroon.

Anton Wessels stelt bij "onopgeefbare verbondenheid" met Israël vragen. Zijn kernvraag: "Is er partijdigheid bij God?" (69) Vanuit de bijbel kun je denk ik niet anders antwoorden dan: "Nee, natuurlijk niet." Toch houd ik vast aan die onopgeefbare verbondenheid met het volk Israël. Ik heb geen behoefte te proberen hem op dit punt over de streep te trekken, afgezien van de vraag of me dat zou lukken: te vaak is de verbondenheid met Israël misbruikt voor witwaspraktijken die niet door de beugel kunnen. Sterk spreekt me aan Wessels' opmerking over de verbondenheid met allen die strijden voor gerechtigheid ongeacht ras, volk of godsdienst (74). In het verzet tegen

onrecht, zoals tijdens de Duitse bezetting, maakte het niet uit of je al of niet kerkelijk was, Zo is het wat mij betreft nog steeds.

Ook deel ik Antons waardering voor Kleys Kroon, Amsterdams predikant die, scherpzinnig Israël-theoloog, een open oog had voor het onrecht dat bedreven werd en wordt tegen de Palestijnen. Eens, tijdens een conferentie in Engeland (het zal in 1972 zijn geweest) lagen Kroon en ik in de clinch. Later kwamen we elkaar weer tegen en ik heb hem toen gezegd: "Jij had toen gelijk; je zag het eerder dan ik." ⁴⁵

Kroon en Marquardt zijn al binnengegaan in het nieuwe Jeruzalem. Ook ik hoop straks een van de twaalf poorten in te gaan. Intussen heeft God alle tranen afgewist, ook die van woede over onrecht; mijn kwaadheid zal ik kwijt zijn. Met mijn broeder Marquardt zal ik dan graag nog eens van gedachten wisselen. Het is mijn voornemen om dan eerst Kleys Kroon op te zoeken en hem te vragen mee aan te schuiven: een medestander van zijn allure zal ik nodig hebben.

Maar misschien hebben we dan voor zulk een gedachtewisseling helemaal geen tijd, druk als we zullen zijn met andere dingen, als bijvoorbeeld het aanheffen van de lofzang. Dat deed Paulus al hier op aarde, aan het eind van de drie hoofdstukken over Israël: W, diepte van rijkdom, van wijsheid en van kennis Gods, hoe ondoorgrondelijk zijn zijn beschikkingen (...) Want uit Hem en door Hem en tot Hem zijn alle dingen: Hem zij de heerlijkheid tot in eeuwigheid! Amen. (Romeinen 11:33-36)

Intussen overkwam me iets wonderbaarlijks. Ik ontmoette een oud vriend en bondgenoot. Hij heeft waardering voor Marquardt maar volgt hem niet in zijn Israëltheologie, luisterde aandachtig naar mijn bezwaren en zei tenslotte: "Je hebt Marquardt in een woedende uitval buiten de deur gezet. Hij is

tegenstander geworden. Ik zou in ieder geval de deur open laten staan."

Merkwaardigerwijs ben ik opeens mijn woede kwijt, hier op aarde al: mijn woede jegens Marquardt en wie hem volgt in zijn Israëltheologie. Mijn vriend heeft gelijk: ik mag Marquardt niet afschrijven. Hij blijft in bepaalde opzichten - via zijn gedachtegoed - mijn leermeester. Zijn medestanders mag ik evenmin afschrijven; ze zijn potentiëel zelfs bondgenoot.

Verbittering

Van vele Palestijnen is het grondgevoel *verbittering*. In hun persoonlijke en collectieve herinnering staat de stichting van de staat Israël in 1948 gegrift als Al Naqba, de ramp: toen zijn honderdduizenden als Naim Ateek van huis en haard verdreven. Sinds 1967 houdt Israël de Westoever en de Gazastrook bezet. De bevolking aldaar leeft onder veel zwaarder druk dan de doorsnee Nederlandse burger onder de Duitse bezetting (dus afgezien van de Joden, maar daarvan afzien kun je niet, zelfs niet in gedachten; dat is waar).

Onder de Duitse bezetting ging het dagelijks leven in menig opzicht z'n gewone gang, als je je maar niet verzette en je aan de Duitse regels hield. Stel je voor dat men de kersenbomen in de Betuwe ging kappen, en in het hele land nederzettingen van Duitsers had gesticht. De Israëlische bezetting snoert het leven van alle dag in en de bezetter is bijkans alom aanwezig, via nederzettingen, controleposten en ga maar door. Aartsbisschop Desmond Tutu zag het aan en zei: "Dit is erger dan bij ons ten tijde van het apartheidsbewind".

Van vele Palestijnen is het grondgevoel *verbittering*, en ze verlangen naar gerechtigheid; we dienen daar begrip voor te hebben.

---

⁴⁵ Slip, 76.

Angst

Het grondgevoel van vele Joden is angst; ze verlangen naar veiligheid. Ook daar dienen we begrip voor te hebben.

Het is waar dat Israël militair nog altijd sterker is dan welke andere staat ook in het Midden Oosten maar dat neemt de angst niet weg. Begrijpelijkerwijs is het Joodse volk getraumatiseerd tengevolge van de s-: dat draag je mee in de generaties.

Tijdens de tweede wereldoorlog werden de Joden overal in bezet Europa geïsoleerd, gedeporteerd en vermoord. De voor mij in die periode meest schokkende gebeurtenis staat vermeld in mijn dagboek en vond plaats op 29 april 1943 ⁴⁶

De dames Cohen, twee zusters, woonden in ons dorp Renkum. Ze waren ondergedoken. Toen de oorlog langer duurde dan verwacht, werden zij die hen verborgen hielden bang. Men vroeg de zusters weg te gaan. Dat hebben ze gedaan. In de nacht hebben ze toen bij een paar bekenden aangebeld: "Wilt u ons in huis nemen?" Iedereen weigerde. De twee zusters zijn toen naar de Rijn gegaan en hebben zich verdronken. Later spoelden hun lichamen aan in Wageningen; ze hadden zich met een lint aan elkaar gebonden. Hoe afgrijselijk. Zulke dingen kwamen toen voor in een gewoon dorp. In een stad als Amsterdam hadden de gruwelen een veel groter omvang.

Als je als Jood in Israël leeft, of in Nederland maar familie in Israël hebt wonen, en er wordt een zelfmoordaanslag gepleegd of je hoort het zoveelste bericht over antisemitische uitspraken of daden, dan is het geen wonder dat de angst je opnieuw om het hart slaat en je je afvraagt of het enige zin heeft te onderhandelen met het Palestijnse leiderschap; of dat - gesteld dat men dat wil - men ook in staat is een redelijk vredesaanbod te aanvaarden en uit te voeren. Geen wonder dat aan Joodse kant het grondgevoel van velen in en buiten Israël een diepe

angst is, en daarmee verbonden een intens verlangen naar veiligheid. Ik kan dat meevoelen.

Mogelijke ontwikkelingen.

Aan een Israëlische vriend uit onze tijd in Tiberias die van mijn leeftijd is vroeg ik: "Werkt de tijdsfactor ten gunste van Israël of ten gunste van de Palestijnen?" Zijn antwoord: "Ten gunste van de Palestijnen. Mijn generatie heeft de staat Israël gesticht en daarbij grote offers gebracht. Mijn kinderen dienden nog met overtuiging in het leger. Mijn kleinkinderen leven in een welvaartsstaat en zouden het liefst niet dienen: ze gaan liever naar de disco. De Palestijnen daarentegen zijn, juist omdat hun situatie wanhopig is, uiterst gemotiveerd. Zij hebben een lange adem en een groter uithoudingsvermogen dan wij."

Iedere bezetting brengt een vicieuze cirkel van repressie en verzet teweeg maar bij de Palestijnen is het percentage van actief bij het verzet betrokkenen veel hoger dan indertijd bij ons onder de Duitse bezetting; ook hun offerbereidheid. Bij ons, zodra iemand wegviel door arrestatie of erger, nam een ander zonder aarzeling zijn plaats in. Mijn broer Wim was districtsleider van de L.O. in de Alblasserwaard. Nadat hij tengevolge van verraad gearresteerd was nam onze vriend Kars van Duuren Wims taak over.

Daarop werd de broer van Kars, Lodewijk, doodgeschoten als lid van de Trouwgroep (aug. 1944). Iemand zei: "Laat Kars stoppen met het illegale werk want één uit een gezin is genoeg". Kars antwoordde: "Als er één wegvalt moeten er twee zijn plaats innemen". Zo gaat het ook bij de Palestijnen. Henk van Randwijk, oprichter van Vrij Nederland, gaf onze gevoelens van toen goed weer:

Een volk dat voor tirannen zwicht
zal meer dan lijf en goed verliezen,
dan dooft het licht.

---

⁴⁶ Uitvoerder in "kleur", 71-72.

De Palestijnen zijn bereid om lijf en goed te verliezen terwille van wat zij zien als een strijd voor gerechtigheid.

Evenmin gunstig is voor Israël de demografische factor. Er worden veel Palestijnse kindertjes geboren. Zo ging het eens onder Farao: "Maar hoemeer men hen onderdrukte, des te meer vermenigvuldigden zij zich en breidden zij zich uit, zodat men bevreesd werd voor de Israëlieten" Exodus 1:12). Ik denk, het is een soort afweermecanisme van een volk dat onderdrukt wordt. Ongetwijfeld spelen demografische overwegingen een rol bij het plan van Sjaron om de Gazastrook op te geven.

Het is mogelijk dat Israël - op een moment dat de politieke situatie daarvoor de gelegenheid biedt - opnieuw een groot aantal Palestijnen zal deporteren. Vlak voor de VS Irak aanvielen werd de Palestijnse bevolking van Israëlische kant voorgehouden: "Pleeg vooral geen aanslagen want de regering zou die als voorwendsel kunnen gebruiken...", enz. Het werkte; er zijn toen geen aanslagen gepleegd.

Op dit moment houden de VS en Israël elkaar wederzijds in de houdgreep: geen Amerikaanse president kan ge- of herkozen worden zonder de steun van de Joodse gemeenschap, die via de lobbyorganisatie APAC grote invloed uitoefent. Anderzijds is Israël afhankelijk - militair, financieel en politiek - van de VS; ook van Europa maar in mindere mate.

De Gong.

Ruim twintig jaar geleden schreef ik een vooraanstaand lid van de Joodse gemeenschap, met wie ik me in vriendschap verbonden voelde, een brief⁴⁷, waarin ik Israëls politiek zowel onrechtvaardig noemde als kortzichtig: "Veilige grenzen immers zijn uiteindelijk die grenzen die door je burens aanvaard

worden." Nu zou ik hem opnieuw willen schrijven (misschien stuur ik hem dit artikel): Israël maakt mijns inziens de fout, pas een concessie te doen wanneer men daartoe door de omstandigheden of de 'omstanders' gedwongen wordt: eerst wilde men niet onderhandelen, toen ging het al tegenstribbelend en mondjesmaat. Een concessie die afgedwongen wordt is geen concessie. Je kunt beter royaal zijn, eer je met de rug tegen de muur staat."

Het is waar: een aanzienlijk deel van de Israëlische bevolking verzet zich met hand en tand tegen iedere concessie, zoals Sjaron nu ondervindt bij het plan om de Gazastrook te ontruimen.

Het is jaren geleden; mijn vrouw en ik liepen op de vlooienmarkt van Jaffa. Zij zag in een kraampje een prachtige zilveren gong en vroeg naar de prijs. Ze keek - zoals te doen gebruikelijk is - bedenkelijk, begon af te dingen en zei: "We gaan eerst nog eens verder kijken". De koopman had wel gezien dat ze de gong graag wilde hebben en zei met een glimlach: "Dat moet u vooral doen, mevrouw. Alleen, u zult op de hele markt geen enkele gong vinden die zo mooi is als deze, en ik voorspel u dan ook dat u binnen een uur bij me terug bent". Zo was het ook, We kwamen terug en kochten de gong voor de volle prijs; er was geen mooiere.

Israël heeft veiligheid nodig en alleen de Palestijnen kunnen die verschaffen. Israël zal de volle prijs moeten betalen: gerechtigheid. Daarop te willen afdingen is niet alleen moreel aanvechtbaar maar bovendien politiek kortzichtig.

Het is te vrezen dat het met brall zal gaan als met de kibboets: die is er nog wel maar het is een lege huls geworden. Het ideaal was: een eigen Joodse staat, als een veilige haven voor iedere Jood waar ook ter wereld die in gevaar was. Nu is Israël waarschijnlijk voor Joden de meest onveilige plek ter wereld. Ik vraag me af of bij de huidige politiek (onder Sjaron, Peres of Barak, dat maakt niet veel verschil) kragl het nog langer dan 25

⁴⁷ De volledige tekst in "kleur", 266-267.

jaar zal kunnen uithouden. Een afschuwelijke gedachte, die ik toch geschreven heb aan een vriend in Israël. Gelukkig kan ik zo'n brief schrijven in het Ivriet.

Bekering.

Nu is en blijft het Joodse volk het volk van het verbond. Ze hebben heel wat in huis, bijv. de profeten. Neem een geweldenaar als Jesaja. Het onvermogen om de realiteit te zien kan over ons (joden zowel als christenen) komen als een straf: "Maak het hart van dit volk vet, maak zijn oren doof, en doe zijn oren dichtkleven, opdat het met zijn ogen niet zie en met zijn oren niet hore en opdat zijn hart niet versta, zodat het zich niet bekere en genezen worde" (Jesaja 6:10) Wie hongert en dorst naar gerechtigheid kan bij Jesaja terecht; ook wie verlangt naar veiligheid. Een citaat: de vrucht der gerechtigheid zal vrede zijn, de uitwerking van gerechtigheid rust en veiligheid tot in eeuwigheid" (32 :1 7 1.

Bekering is een profetisch woord: "Sion zal door recht verlost worden, en wie zich daaruit bekeren, door gerechtigheid!" (1 : 27 **1**. Bekering betekent niet allereerst dat je vrome gevoelens in het hart koestert, of een ingewikkeld theologisch systeem bouwt, of dat je opeens naar de diensten in synagoge, kerk of moskee gaat. Het betekent dat je vanuit een andere gezindheid anders gaat handelen.

Daarop hoopt en daarvoor bidt de Grieks-Katholieke priester Elias Chacour. Eens hoorde ik hoe Elias, die als kind in 1948 verdreven werd uit zijn geboortedorp, hardop bad: "Heer, wees met uw kinderen, onze broeders, de Joden; schenk hun een nieuw hart en neem het stenen hart bij hen weg" (zie Ezechiël 36:26).

Er is een joods gezegde dat aangeeft wanneer de nacht is overgegaan in de dag (dat is belangrijk voor het nakomen van bepaalde voorschriften): "Hoe donker mag het wezen? Hoe licht moet het zijn? Men zei: 'Wanneer je het onderscheid kunt

zien tussen een witte en een hemelsblauwe draad'. Een ander zei: 'Wanneer je het gelaat van je medemens herkent, dán is de nacht voorbij' ~ . Dat is het: wanneer Jood en Palestijn elkaars gelaat herkennen als dat van de medemens, dan zal de nacht voorbij zijn, Het proces van omkeer en verandering begint vaak met het ontmoeten en echt zien van de ander, je medemens. Daarna volgt het handelen als vanzelf. Zo is het, als ik terugkijk, bij mij vaak gegaan.

Wat kunnen we doen?

Tenminste vier dingen:

1. Bewustwording;
2. Giften;
3. De politiek,
4. Het gebed.

1. Bewustwording,

Van Karl Barth, meen ik, kwam eens de opmerking: "Soms ontdekt een christen, onder de bijzondere leiding van de Heilige Geest, de kostelijke waarheid dat twee maal twee vier is en niet vijf". Inderdaad. We dienen dus zo helder mogelijk in beeld krijgen wat de realiteiten zijn en hoe de kaarten liggen. Dat is het eerste wat we dienen te doen. Daarom pleit ik ervoor dat we ons breed op de hoogte stellen en niet selecteren en alleen naar die stemmen luisteren die ons in onze kraam te pas komen.

Er is en wordt in Nederland veel gepubliceerd over het conflict tussen Israël en de Palestijnen. Slechts een greep. Van Palestijnse kant noem ik Naim Stifan Ateek, *Recht en gerechtigheid, Een Palestijnse bevrijdingstheologie* (zie noot 43).

Ateek (spreek uit: Atiek) schreef onlangs een artikel, *Pleegde Simson al een zelfmoord aanslag?*⁴⁸ "In de ogen van de

⁴⁸ Een Nederlandse vertaling in Centraal Weekblad, 25.7.03.

Israëlieten was Simson een held en een vrijheidsstrijder, in de ogen van de machtige vijand een terrorist". Voigen zeven redenen waarom "we dit offer vanuit ons geloofsstandpunt veroordelen; ook wijzen we het af als legitiem middel van weerstand tegen de bezetter".

Ten tweede Elias Chacour, *Kinderen van één vader*, 's-Hertogenbosch, 1987. Het boekje is uitverkocht en zou herdrukt moeten worden. Chacour vertelt hoe zijn geboortedorp Biram (hierboven genoemd) vernietigd werd, ondanks een uitspraak van de Hoge Raad dat de bevolking terug mocht. Hij beschrijft ook de pesterijen en discriminatie waaronder de Israëliische Palestijnen lijden; en dat alles met humor.

Van Joodse kant verscheen zeer veel. Allereerst noem ik David Grossman, *Over de grens - Zoeklicht op de Westelijke Jordanoever*. Utrecht/Antwerpen, 1988. Grossman, Israëli, ging op bezoek bij Palestijnen in het bezette gebied en luisterde echt naar hen. Van dezelfde auteur: *Vriend of vijand - Over Joden en Arabieren in Israël*. Amsterdam/Antwerpen, 1993.

Dan de bundel van *Een Ander Joods Geluid: Kritische opvattingen over Israël*, samengesteld door Milo Anstadt; Amsterdam/Antwerpen, 2003. Daarin trof me vooral de bijdrage van de ons helaas reeds ontvallen Theo K. de Graaf, *Van slachtoffer tot dader*.

Voorts beveel ik aan, een abonnement te nemen op kwartaalblad DE BRUG, uitgave van SIVMO (Steuncomité Israëliische Vredesgroepen en Mensenrechten Organisaties), Postbus 15823, 1001 NH Amsterdam, tel. 020-6758925.

Verder het blad van "Christenen voor Israël" **I &** (ook al lees ik sommige artikelen met gekromde tenen), het *Nieuw Israëlitisch Weekblad (NIW)*, en de publicaties van CIDI.

Een tip: het Israëliische dagblad Ha'aretz heeft een Engelstalige editie op internet: www.haaretzdaily.mm/ Wie over Internet

beschikt en een paar keer per week in Ha-Aretz gaat bladeren, blijft goed op de hoogte van wat er in Israël/Palestina geschiedt. Onlangs verscheen van Anne van der Bijl: *Een leger van Licht - Hoop op vrede in het Midden Oosten*.⁴⁹ Anne bepleit aandacht voor en ondersteuning van de Palestijnse christenen en Messiasbelijdende joden. Indrukwekkend is het hoe hijzelf grenzen overschrijdt, daarbij risico's niet uit de weg gaat en door zijn oprechte bewogenheid slaagt waar ieder ander zou falen.

Bewustwording inzake kernwapenen.

Het is onbegrijpelijk dat honderdduizenden (ook Marquardt als ik me goed herinner) wel protesteerden tegen de plaatsing van kernwapens in Nederland en West-Europa maar niet tegen die in Israël. Toch zijn de minstens 200 atoombommen waarover Israël beschikt een grote bedreiging, en niet alleen voor' de landen in het Midden-Oosten. Men denke slechts aan de mogelijkheid dat een ander land een aanval pleegt op Israëls arsenaal of op Dimona, waar de atoombommen geproduceerd worden. Tijdens de oktoberoorlog 1973 heeft Israël overwogen kernwapens in te zetten.⁵⁰ Hier is bewustwording uiterst gewenst. Ik vraag daarom aandacht voor Mordechai Vanunq, eens atoom technicus in Dimona.

Vanunu voerde een eenmansactie. Eerst maakte hij een zoektocht naar geestelijke waarden door Azië, arriveerde in Australië, ging in Sydney een kerk binnen, kwam onder de indruk van de verkondiging en liet zich dopen. Daarop reisde hij naar Engeland en publiceerde zijn onthullingen over Dimona in een Engelse krant. Hij deed dat uit overtuiging. In een soort gedicht schreef hij: "Men zegt: 'je bent maar een klein schroefje". Maar deze schroef is onderdeel van een bom. Die schroef ben ik. Waarom heb ik dat niet gezien en waarom gaan

⁴⁹ Amsterdam, 2004

⁵⁰ B. Morris, *Righteous Victims*, 404-405.

anderen door met monteren? Sta op, roep, maak dit het volk bekend (...) Als je dat niet doet gaan we naar de afgrond, een sjoa. Jij en jij alleen houdt het stuur en je ziet de afgrond”.

Vanunu werd door Israëlische agenten uit Engeland naar Italië gelokt, daar ontvoerd en naar Israël gesmokkeld. Hij werd achter gesloten deuren veroordeeld tot achttien jaar gevangenisstraf. Die heeft hij uitgezeten, grotendeels in een isolatiecel met de lampen dag en nacht aan. Hij schreef vanuit die situatie: "Zelfs nu voel ik me goed, want ik ben ervan overtuigd dat ik mijn plicht deed en de stem van mijn geweten volgde." Wat een man! Een mens is nooit machteloos, maar soms moet je wel een hoge prijs betalen voor je overtuiging.

Na die achttien jaar liet men hem vrij maar hij mag Israël niet uit, het is hem verboden te spreken met buitenlanders of de pers en hij dient zich telkens te melden **bij** de politie. De Anglicaanse bisschop te Jeruzalem gaf hem onderdak dus hij woont nu in hetzelfde gebouw als Naim Ateek.

Een vriend van me in Jeruzalem die lid is van de Vredesbeweging zei: "Vanunu is een verrader". Mijn antwoord was: Vergelijk Vanunu's daden en lotgevallen eens met die van de profeet Jeremia" (zie bijv. Jeremia 37 en 38). Zelf meen ik dat Vanunu de Nobelprijs voor de vrede verdient heeft, meer dan Simon Peres die hem kreeg, ofschoon Peres de vader van Israëls atoombom was en de opdracht gaf om Vanunu te ontvoeren.⁵¹

Aan het eind van deze paragraaf over bewustwording komt me de bekende Joodse spreuk - die ook in de koran blijkt te staan - in gedachten: "Wie één mens redt, redt een hele mensheid." Evenzo kan men stellen: "Wie één mens de ogen opent, opent

misschien wel een heel volk de ogen". Het aardige is dat een dergelijk wonder bij jezelf kan beginnen.

2. Een gift geven voor het goede doel.

Het tweede wat we kunnen doen is: (een deel van) ons geld nuttig besteden. Daarbij beperk ik me tot Joodse organisaties (of Joods-Palestijns) in Israël zoals:

B'tselem: "naar het beeld" (Gods schiep Hij hem; Genesis 1:27); voorwaar een schitterende naam. Deze Joodse groep doet onderzoek naar en rapporteert over schending van mensenrechten zowel door Israëli's als door Palestijnen.

Dan het *Public Committee Against Torture* in Israël, opgericht in 1989 als reactie op de toename van het martelen van Palestijnse gevangenen (het stelde daarover schokkende rapporten op). Het maakt tegenwoordig ook werk van martelingen door de Palestijnse Autoriteit.

Daarentegen werkt het *Israëli Committee Against House Demolition* uitsluitend ten gunste van de Palestijnen (indirect mijns inziens ook ten gunste van Israël). Voorzitter is een professor in de antropologie, Jeff Halpern. Sinds 1967 werden er meer dan 8000 Palestijnse huizen verwoest (men denke zich dit in). Het comité protesteert niet alleen maar startte ook een wereldwijde actie om in vijf jaar 1000 huizen te herbouwen.

Als vierde goede doel noem ik Oinets Lesarev (De moed om te weigeren), opgericht (januari 2002 door 52 reserveofficieren in het Israëlische leger die verklaarden niet langer te willen dienen in de bezette gebieden gezien "het verlies van het humane karakter van het Israëlische leger en het bederf van de moraal in de gehele Israëlische samenleving. Wij zullen niet blijven vechten buiten de grenzen van voor 1967 om een heel volk te domineren, te verdrijven, uit te hongeren en te vernederen."

---

⁵¹ Meer informatie over Vanunu te verkrijgen bij: Campaign to Free Vanunu and for a Nuclear-Free Middle East (185 New Kent Road, London SE1 4AG) verstrekt meer informatie over Vanunu.

Zo zijn er nog negen andere Joodse of gemengde actiegroepen in Israël aan het werk. Op aanvraag stuurt **SIVMO** een lijst.⁵² Giften kan men overmaken via het gironummer van **SIVMO**, dat de bedragen gratis overmaakt naar Israël. De giften zijn aftrekbaar voor de belasting. Men kan natuurlijk ook één of meerdere van deze groepen bedenken met een legaat.

3. De politiek.

In de weergave van de toespraak van Dick Boer in Michsjol (p. 52 onderaan) blijken enkele regels te zijn weggevallen. Ze luiden als volgt:

"Wat zich op het moment afspeelt is een vicieuze cirkel van geweld op geweld die van kwaad tot erger gaat. Met verbijstering zie je aan hoe het Israëlische leger en Palestijnse desperado's geen middel schuwen om hun doel te bereiken, hoe de nakomelingen van slachtoffers daders worden en de slachtoffers die zij maken op hun beurt weer de daad bij het woord van hun protest daartegen voegen. En, misschien wel het meest dramatisch: de strijd voor het recht - van de één tegenover de ander - is contraproductief geworden. De geweldsspiraal wordt er vooral door in beweging gehouden. Je kunt alleen nog maar hopen dat de strijdende partijen van buitenaf tot de orde worden geroepen (onderstreept door mij; JMS) of dat in Israël en Palestina volksbewegingen een andere politiek afdwingen. Maar vooral het laatste kun je alleen maar hopen tegen beter weten in."

Van buitenaf de strijdende partijen tot de orde roepen, wie zou dat kunnen doen? De VS hebben menigmaal de Palestijnen tot de orde geroepen maar intussen ging Israël rustig door met zijn onderdrukkende praktijken, en het bouwde steeds meer

kolonieën in het bezette gebied. De VS zijn daarom ongeloofwaardig geworden als honest broker.

De Verenigde Naties dan? Men mist ten enenmale de macht om uitvoering van genomen besluiten af te dwingen; de VS hebben in de Veiligheidsraad het vetorecht; dat gebruikten ze al menigmaal om een Israël onwelgevallige resolutie te torpederen.

De EU, militair niet sterk maar economisch wel, zou een rol van vitaal belang kunnen spelen. Het Midden-Oosten ligt dichtbij, is onze achter tuin zoals het Caraïbisch gebied dat van de VS is. De EU heeft er belang bij dat in het Midden-Oosten stabiliteit en vrede heersen. Daarvoor nodig is de oplossing van het conflict tussen Israël en de Palestijnen. De EU heeft daartoe het middel in huis: de economische macht. De stok achter de deur is het Associatieverdrag dat Israël gunstige voorwaarden verleent voor export naar en import uit Europa. Waarschijnlijk behoeft die stok niet eens gebruikt te worden; ermee zwaaien zal waarschijnlijk al voldoende zijn. Wel dient de politieke wil aanwezig zijn om hem te gebruiken. Waarom zou men wel Turkije aanspreken op de naleving van mensenrechten, en niet Israël?

Nederland en Duitsland lagen in de EU dwars en hielden Israël uit de wind. Dat moet veranderen. Overigens, terecht schreef Boer "partijen", in het meervoud. De druk zal op beide partijen moeten worden uitgeoefend, Het is mijn vaste overtuiging: op de lange baan is dat ten eerste in het belang van Israël. Zoals indertijd de VS het belang van Nederland gediend hebben in het uitzichtloze conflict met Indonesië door te dreigen met het stopzetten van de Marshall hulp. Toen moesten we wel eieren voor ons geld kiezen.

4. Het gebed.

Martin Buber schreef ergens: Twee grote dienaars gaan door de tijden: het gebed en het offer". Van Dietrich Bonhoeffer is de

---

⁵² Postgiro 6181625 t.n.v. SIVMO, 1001 NH Amsterdam, o.v.v. het doel dat men wil begunstigen.

bekende uitspraak: 'Een christen-zijn kan heden ten dage slechts in twee dingen bestaan: in bidden en in het doen van gerechtigheid'.

We weten niet wat we zullen bidden naar behoren. Eens (april 1986) ging ik voor in een dienst die werd uitgezonden door Ikon-radio, De tekst was Romeinen 9:1-5 en de preek ging voornamelijk over de verhouding tussen Joden en christenen, maar de Palestijnen kwamen ook ter sprake. Het slotgebed luidde als volgt:

Vader, we zijn er blij om: Uw liefde die onverwoestbaar, onverslijtbaar is: Uw trouw jegens het volk Israël, ook jegens de discipelen van Jezus Christus ; ondanks menselijk falen, ondanks ontrouw.

Help ons in de wirwar van moeilijke vragen. Bevrijd ons van alle angst.

We zijn toch mensen, geschapen naar Uw beeld.

We bidden U voor Simon Peres, voor het Joodse volk, voor de tallozen die met zich mee dragen de schrijnende herinneringen aan de verschrikkingen van de tweede wereldoorlog. Heer, erbarm U.

We bidden U voor Yasser Arafat; voor het Palestijnse volk, velen verbitterd, velen wanhopig. Heer, erbarm U.

We vragen Uw zegen op het werk van de Vredesbeweging in Israël. Wilt U aan allen de weg doen zien naar gerechtigheid, verzoening en vrede. En schenk de kracht en de moed om dan ook in die weg te wandelen.

Het is een troostrijke gedachte dat een engel veel wierook doet bij onze gebeden (Openb. 8 :4).

We kunnen er zeker van zijn dat God hoort. Zoals, toen de Israëlieten verdrukt werden in het slavenhuis Egypte en hun hulpgeroep omhoog steeg tot Hem. Of neem die prachtige tekst uit Romeinen (10:12): 'Want er is geen onderscheid tussen Jood

en Griek. Immers, een en dezelfde is Heer over allen, rijk voor allen, die Hem aanroepen."

Wat geldt van de messiaanse koning geldt van God:

Voorwaar, hij zal de arme redden, die om hulp roept, de ellendige, en wie geen helper heeft; ...)

Van druk en geweld zal hij hun leven bevrijden,

Hun bloed zal kostbaar zijn in Zijn oog. (Ps. 72:12, 14.)

Wie zijn die armen vandaag de dag? Ik denk: zowel Palestijnen als Joden.

Ge-OCR-ed door Ge Snoek : g.snoek3@chello.nl ook in PDF formaat beschikbaar ...
